

«Τελμάτωση» στη Σοβιετική Ένωση

Τα οικονομικά προβλήματα, η αδυναμία μεταρρύθμισης, τα αδιέξοδα των πολιτών

Του **ΕΥΑΝΘΗ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ***

Στη δεκαετία του 1970, η Σοβιετική Ένωση κατείχε μια επίζηλη διεθνή θέση. Διέθετε τον ισχυρότερο στρατό στον κόσμο, στρατηγικές πυρηνικές δυνάμεις ίσες με αυτές των ΗΠΑ, παρουσίαζε μεγάλες επιτυχίες στον Τρίτο Κόσμο (στο Βιετνάμ, στο Κέρας της Αφρικής, στην Ανγκόλα, στη Μοζαμβίκη), ενώ η πετρελαϊκή κρίση την ευνοούσε, καθώς ήταν πετρελαιοπαραγωγός χώρα, τη στιγμή κατά την οποία η Δύση αντιμετώπιζε σοβαρές οικονομικές δυσχέρειες. Οι αμερικανικές κυβερνήσεις των Νίξον και Φορντ –με καθοριστι-

κή τη συμβολή του Χένρι Κίσινγκερ– ακολουθούσαν μια πολιτική διεθνούς ύφεσης, ακριβώς διαπιστώνοντας την άνοδο της σοβιετικής ισχύος και αναγνωρίζοντας τη Μόσχα ως ισότιμο εταίρο/αντίπαλο στις διεθνείς σχέσεις.

Ωστόσο, αυτή δεν ήταν όλη η εικόνα. Στο κρίσιμο πεδίο του οικονομικού υποβάθρου, σημειώνονταν εξελίξεις που έμελλαν να αποδειχθούν καταλυτικές. Το μονοκομματικό σοβιετικό πολιτικό σύστημα έδειξε μια απόλυτη αδυναμία να μεταρρυθμιστεί, βαθαίνοντας τις οικονομικές δυσκαμψίες και δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο.

Η οικονομία σε πορεία συνολικής απορρύθμισης

Τα πρώτα προβλήματα φάνηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν η σοβιετική γεωργία παρουσίασε σοβαρά ελλείμματα που ανάγκασαν τη χώρα –τη μεγαλύτερη πεδιάδα του κόσμου– να εισάγει αυξανόμενες ποσότητες σιτηρών από δυτικές χώρες και στη δεκαετία του 1970 από τις ίδιες τις ΗΠΑ. Οι διαδοχικές καταστροφικές σοδειές συνέχισαν στη δεκαετία του 1970. Οφείλονταν στην έλλειψη κινήτρων, στις χαμηλές θερμοκρασίες που κατέστρεφαν ένα μέρος της σοδιάς, στο μεγάλο μέγεθος της χώρας και στην κακή κατάσταση του μεταφορικού δικτύου που ευθυνόταν για την απώλεια μέρους της παραγωγής κατά τη μεταφορά της. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Σοβιετικός ηγέτης Λεονίντ Μπρέζνιεφ είχε ρητά υποσχεθεί τον εμπλουτισμό της σοβιετικής διατροφής με περισσότερο κρέας, αυγά και γαλακτοκομικά. Αλλά οι κακές σοδειές δεν οδηγούσαν μόνον σε ανεπάρκεια τροφίμων για τους πολίτες:

η σταδιακή εξάντληση των αποθεμάτων πετρελαίου δυτικά των Ουραλίων σήμαινε ότι νέες, τεράστιες επενδύσεις έπρεπε να γίνουν στη Σιβηρία, με ακόμη μεγαλύτερο κόστος λόγω των συνθηκών στην περιοχή. Η Μόσχα έπρεπε να επιδοτεί τις υπερκρεωμένες, κακεκτικές οικονομίες των δορυφόρων της στην Ανατολική Ευρώπη, ενώ οι σοβιετικές αμυντικές δαπάνες αυξάνονταν με ρυθμούς πολύ μεγαλύτερους από αυτούς της μεγέθυνσης της οικονομίας. Παράλληλα, οι Ενοπλες Δυνάμεις, με τα προηγμένα συστήματά τους, απορροφούσαν ένα δυσανάλογο μεγάλο ποσοστό τεχνικά καταρτισμένου εργατικού δυναμικού, στερώντας το από την ευρύτερη οικονομία.

Τέλος, η χώρα δεν μπορούσε να εισέλθει αποτελεσματικά στην εποχή της νέας τεχνολογίας της μεταβιομηχανικής εποχής (π.χ. στα κομπιούτερ). Αυτό θα απαιτούσε ένα βαθμό ελευθερίας στην έρευνα που το καθεστώς δεν ήταν διατεθειμένο να παραχωρήσει. Η υστέρηση της ΕΣΣΔ σε ηλεκτρονική τεχνολογία διαφαινόταν και από το εντεινόμενο ενδιαφέρον της για βιομηχανική κατασκοπεία στον τομέα αυτόν, στη Δύση. Ας σημειωθεί ότι στο συντηρητικό σοβιετικό σύστημα, η έρευνα και ανάπτυξη για στρατιωτικούς σκοπούς ήταν απολύτως στεγανή και (σε αντίθεση με τη Δύση) δεν ανακοίνωνε τα πορίσματά της στην οικονομία, κάτι που έπληττε επίσης τη δυναμική της ανάπτυξης της τελευταίας. Όλα αυτά απαιτούσαν μια τολμηρή μεταρρύθμιση, την οποία η ηγεσία Μπρέζνιεφ δεν ήταν διατεθειμένη να αναλάβει, επειδή ακριβώς δεν ήθελε να θίξει τον βαθμό έλεγχου του κόμματος και τα προνόμια της νομενκλατούρας, τα συμφέροντα της οποίας εκπροσωπούσε.

Χωρίς προοπτική

Με άλλα λόγια, το πρόβλημα ήταν πλέον συνολικό και τα προβλήματα στον ένα τομέα επέτειναν τις δυσχέρειες σε άλλους. Η σοβιετική οικονομία υπέφερε από τον παρωχημένο υπερσυγκεντρωτισμό (βασιμμένο, μάλιστα, σε αναξιοπίστες στατιστικές), έλλειψη κινήτρων, την απουσία ενός ρεαλιστικού συστήματος τιμών για τα παρεχόμενα προϊόντα (αφού όλα πληρώνονταν, τελικά, από το κράτος), τη σταδιακή εξάντληση των φυσικών πόρων και το αρτηριοσκληρωτικό πολιτικό σύστημα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η Δύση υπέφερε από οικονομική κρίση, ενώ η Σοβιετική Ένωση επισήμως όχι. Αλλά οι σοβιετικοί ρυθμοί ανάπτυξης –ακόμη και στην πολύτιμη βαριά βιομηχανία– παρουσίασαν σημαντική επιβράδυνση και (το κυριότερο) δεν διαφαινόταν προοπτική ανάκαμψης. Η χώρα είχε μπει σε αυτό που αργότερα ο Μικαήλ Γκορμπατσόφ θα αποκαλούσε «τελμάτωση» και η διεθνής βιβλιογραφία «stagnation».

1977. Λεονίντ Μπρέζνιεφ, Αλεξέι Κοσίγκιν, Νικολάι Ποντγκόρνι και Μικαήλ Σουσόφ στον εορτασμό της Πρωτομαγιάς. Ο Μπρέζνιεφ συντόνισε επιδείξι τη συλλογική ηγεσία της χώρας, αλλά το έκανε αναστέλλοντας τις αναγκαίες οικονομικές μεταρρυθμίσεις.

2.12.1975. Τα μέλη του Πολίτ Μπιρό ψηφίζουν. Η διασφάλιση των συμφερόντων της κομματικής ελίτ υπερετόυσε των αναγκών της οικονομικής αποτελεσματικότητας και προσαρμογής.

7.11.1977. Διπλωματικοί βολλιστικοί πυραυλοι στην ετήσια παρέλαση στην Κόκκινη Πλατεία. Οι αμυντικές δαπάνες της ΕΣΣΔ αυξάνονταν γρηγορότερα από την οικονομία, επιτείνοντας το πρόβλημα.

Δύσκολη καθημερινότητα με έλλειψη βασικών αγαθών

Υπήρχαν όμως και άλλες, πιο υπόγειες προκλήσεις. Οι ρυθμοί αύξησης του σοβιετικού πληθυσμού μειώνονταν για πολλούς λόγους. Στο προσκήνιο βρισκόταν τώρα η μειωμένης αριθμητικής δύναμης γενιά που είχε έρθει στον κόσμο κατά τον πόλεμο και επομένως παρουσίαζε λιγότερες γεννήσεις. Η αστικοποίηση, η αναζήτηση ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου, η συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή και η ευκολότερη πρόσβαση σε προφυλακτικά επίσης συνέβαλαν σε τούτο. Επιπλέον, οι ρυθμοί αύξησης του ρωσικού πληθυσμού ήταν πολύ μικρότεροι από τους αντίστοιχους των (μουσουλμανικών) ομόσπονδων κρατών της Κεντρικής Ασίας. Οι Δυτικοί αναλυτές εκτιμούσαν ότι μετά το 1985 η όποια αύξηση του πληθυσμού της χώρας θα ερχόταν αποκλειστικά από τα τελευταία, δημιουργώντας πιθανές κοινωνικές εντάσεις και προβλήματα στη στρατολόγηση για τις ένοπλες δυνάμεις. Τούτα σήμαιναν ότι η παλιά σοβιετική μέθοδος μεταφοράς ανθρώπινων πόρων από τον έναν τομέα της οικονομίας στον άλλο δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει πλέον. Ήταν ανάγκη να προβλεφθεί μια αποτελεσματικότερη διαχείριση του δυναμικού, αλλά αυτό δεν ήταν ποτέ το πιο δυνατό σημείο του σοβιετικού καθεστώτος...

Στο επίπεδο της καθημερινότητας, οι εξελίξεις ήταν επίσης δυσόιντες. Εως τότε το σοβιετικό καθεστώς είχε πράγματι βελτιώσει το επίπεδο ζωής των πολιτών του, κάτι που είχε ενισχύσει την κοινωνική νομιμοποίησή του. Τώρα όμως εμφανίστηκε το πρόβλημα της έλλειψης πολλών καταναλωτικών ειδών, της κακής ποιότητας των διαθέσιμων και ένα αυξανόμενο χάσμα στην ποιότητα των αγαθών με τη Δύση –κάτι που γινόταν και εμφανές επειδή το κλίμα της διεθνούς ύφεσης επέτρεψε αυξημένες επισκέψεις Δυτικών στις σοβιετικές

πόλεις. Και όλα τούτα ενώ η επέκταση (λόγω της οικονομικής ανάπτυξης) μιας τάξης μορφωμένων στελεχών αύξησε τις απαιτήσεις τους για καλύτερο βιοτικό επίπεδο.

Χαμηλή κατανάλωση

Οι Δυτικοί οικονομικοί αναλυτές έδωσαν έμφαση σε αυτή τη διάσταση – μάλιστα το 1975 διενεργήθηκε και σχετικό συμπόσιο στο αρχηγείο του ΝΑΤΟ στις Βρυξέλλες για την «καθημερινή ζωή στη Σοβιετική Ένωση». Οι Δυτικοί ειδικοί τόνισαν ότι η χώρα είχε κάνει σοβαρή πρόοδο έως τότε. Ωστόσο, η σοβιετική κατά κεφαλήν κατανάλωση βρισκόταν στο ένα τρίτο της αμερικανικής και στο μισό της βρετανικής, της γαλλικής και της γερμανικής. Ήταν χαμηλότερη ακόμη και από της Ανατολικής Γερμανίας και της Τσεχοσλοβακίας. Οι ελλείψεις σε πολλά αγαθά, λόγω των αδυναμιών του κεντρικού σχεδιασμού, είχαν οδηγήσει στην ανάδυση μιας «παράλληλης» («μαύρης») αγοράς στα αστικά κέντρα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι επίσημες τιμές παρέμεναν σταθερές, αλλά υπήρχε και ένας «κρυμμένος» πληθωρισμός σε εκείνες τις παράλληλες διαδικασίες. Οι καθορισμένες από το κράτος τιμές και η έλλειψη κινήτρων οδηγούσαν σε παραγωγή προϊόντων κακής ποιότητας. Αλλά το κράτος επιδοτούσε αυτή την κακή ποιότητας παραγωγή και έτσι απορροφάτο κεφάλαιο που θα μπορούσε να διανεμηθεί σε νέες επενδύσεις που θα κάλυπταν τις ανάγκες των καταναλωτών, αλλά γίνονταν αδύνατες λόγω πολιτικών αποφάσεων. Μόνον η σοβιετική ελίτ απέφευγε τις ελλείψεις και την ακρίβεια, και –το χειρότερο– αυτό το γνώριζε ο ευρύτερος πληθυσμός. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα κλίματος κομφορμισμού και κνησιού, κάτι το πραγματικά δολιχό για ένα πολιτικό καθεστώς.

Ο φαύλος κύκλος μιας ατελούς υπερδύναμης

Στην κρίσιμη δεκαετία του 1970, η σοβιετική οικονομία δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί στην είσοδο του ανεπτυγμένου κόσμου στη «μετα»-βιομηχανική εποχή: παρέμεινε μια δύναμη της εποχής της βιομηχανικού μίαντα, όχι της εποχής του μικροσπί.

Δεν σήμαιναν όλα τούτα ότι η χώρα βρισκόταν στα πρόθυρα κάποιας «κατάρρευσης», και θα ήταν κεφαλαίως λάθος να προσπαθήσει να «βρει» κάποιος το 1991 στο 1975 ή στο 1982. Αντίθετα: στα μέσα της δεκαετίας του 1970 η ΕΣΣΔ θα αποκαλούσε «τελμάτωση» και η διεθνής βιβλιογραφία «stagnation».

Το βασικό πρόβλημα, με άλλα λόγια, ήταν οι τεράστιες δυνάμεις της αδράνειας αλλά και ο βαθύς συντηρητισμός του σοβιετικού πολιτικού συστήματος.

Την οικονομική ύφεση, ενώ φαινόταν να καλύπτει θριαμβευτικά στον παγκόσμιο Νότο. Αλλά η σοβιετική οικονομία είχε κάνει μια στροφή προς τα κάτω και –το κυριότερο–

δεν έδειχνε ότι θα μπορούσε να ανακάμψει. Η τελμάτωση υπήρξε το αποτέλεσμα της αδυναμίας του συστήματος να μεταρρυθμιστεί. Το βασικό πρόβλημα, με άλλα λόγια, ήταν οι τεράστιες δυνάμεις της αδράνειας αλλά και ο βαθύς συντηρητισμός του σοβιετικού πολιτικού συστήματος.

Το 1978, κατά τη μελέτη του ΝΑΤΟ για τις σχέσεις Ανατολικής Δύσης, οι αναλυτές της συμμαχίας –σε ηγετικό ρόλο ο Samuel Huntington, τότε στέλεχος του αμερικανικού Συμβουλίου Εθνικής Ασφαλείας– έκαναν μια βασική παρατήρηση: «Η Σοβιετική

* Ο κ. Ευάνθης Χατζηβασίλειου είναι καθηγητής στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.